

ԲԱՐՈՅԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Գ.

ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԻԼ

«Սիրեցեա զընկեր քո իբրեւ զանձն քո,
մեծ քան զոոսա պատուիրանն ոչ դոյ»:

Այս տեսիլը ես յենում է երկու կամքերի յարաբերութեան վրայ, որը պէտք է նոր ձեռք բերել։ Այս յարաբերութիւնն ստանալուց յետոյ՝ կարող ենք մեր ենթադրութիւնները շարունակել։ Այստեղ մենք մի կէտի վրայ կանգ չենք առնի, ինչպէս ներքին ազատութեան տեսիլն էր պահանջում, թէ գործնական տեսութիւնը (խիղճը) չպիտի փոխուի և կամ ինչպէս նոյնը կատարելութեան տեսլի ժամանակ հնարաւոր էր ենթադրել— մենք կարող էինք մեր կամքերը չմեծացնել, թէև դա ցանկալի չէր լինի։ Ներքին ազատութեան տեսլի ժամանակ մենք պարտաւոր էինք մեզ սահմանափակել՝ մի կէտի վրայ կանգ առնելով՝ հակառակ դիպուածում, եթէ երկու անդամներից մինը (գործնական տեսութիւնը— խիղճը) մի անհատի, իսկ միւս անգամը (մասնաւոր կամքը) մի այլ անհատի մէջ ընդունէինք, այն ժամանակ այս տեսլի յատկանիշ կողմը ինքն ըստ ինքեան կվերանայ։ Կատարելութեան տեսլի ժամանակ դեռ ես հնարաւոր էր մի կէտի վրայ (մէկ կամք) կանգ առնելը, որովհետև հէնց այդ մի կէտի մէջն էլ կարող էինք մեր հարցը լուծել, այսինքն դա կտար մեզ մի չափ, (կարող է մեծ կամ փոքր լինել), որով կարող էինք մի ուրիշ կամքի հետ համեմատութիւն անել և մեր բարոյական վճիռը կարգալի իսկ այստեղ՝ բարեկամութեան տեսլի ժամանակ կամքի մի նոր յարաբերութիւն պիտի գտնենք, ուստի և չենք կարող մի կէ-

տով բաւականանալ, մենք ստիպուած ենք մի երկրորդ կամք ևս որոնելու: Բարեկամութիւնը ենթադրում է ա, մի էակ (մի կամք), որը բարի է կամենում (կամենում և ոչ ցանկանում) և բ, մի ուրիշը, որին առաջինը իւր կամքը նուիրում է:

Ընդունենք երկու բանաւոր էակներ (Ա. և Բ.) և շարունակենք մեր ենթադրութիւնը—Բ.-ն մի կամք ունի, իսկ Ա.-ն տեղեկութիւն ունի այդ մասին, ուրեմն Ա.-ն կրում է իւր մէջ մի օտար կամքի պատկեր—օրինակի համար—եւս գիտեմ՝ մէկը օգնութեան կարօտ է: Այն ժամանակ Ա.-ի ներքինում յառաջանում է մի յարաբերութիւն, որը կարող է կրկին ձեւով արտայայտուել—օտար կամքը կարող է՝ կամ իմ սեպհական կամքի հետ միանալ և կամ չմիանալ:

Ա. անհատը կարող է Բ.-ի կամքը կամ 1, ընդունել, իրան այդ օտար կամքին այնպէս նուիրել, որպէս թէ իւր սեպհականը լինէր—նա կարող է ցանկալ, կամենալ, որ Բ.-ն (օտար՝ երկրորդ կամքը) ինչ որ բարի է համարում, ստանայ, հասնի իւր նպատակին և կամ եթէ չար, փաստակար է ընդունում, չստանայ, չիրագործուի: Եւ կամ 2, կարող է օտար՝ երկրորդ կամքից վանուել—Ա.-ն կարող է խանդարել Բ.-ին, ինչ որ սա բարի էր համարում, չստանայ, իսկ այն՝ ինչ որ չար, փաստակար է, ստանայ—չարից չկարողանայ խուսափել:

Առաջին գործողութիւնը մեզ քաջարձակ կերպով դուր է գալիս, իսկ երկրորդը՝ քաջարձակ կերպով դուր չէ գալիս: Եւ որովհետեւ առաջինը մեզ անսպասան դուրեկան է, ուստի և այստեղից յառաջանում է մի օրինակելի, բարոյական դադափար, որին անուանում ենք քարեկամութեան տեսիլ՝ մարդասիրական (Humanität) դադափար:

Բարեկամութեան տեսիլը ըստ այսմ կարող ենք այսպէս մեկնել—նա է մի օրինակելի գաղափար, որը օտար կամքի պատկերը, որպէս իրան սեպհական, իւրացնում է:

Պ Ա Ր Զ Ե Ն Ք

I.

Բարեկամութիւն եւ չարակամութիւն:

Մեր բացատրած այս բարոյական հիմնական յարաբերութիւնը ժողովրդին շատ վաղուց յայտնի է, նրան անյայտ է միայն նրա գիտնական անունը— ժողովուրդն ասում է— սա «բարեհոգի», «բարեսիրտ» մարդ է: Ո՛րքան գեղեցիկ և գովելի է ներկայանում մեզ բարեկամութիւն ասած բանը. նոյնքան տգեղ և անդուրեկան տպաւորութիւն է անում նրա հակառակ չարակամութեան դաժաւարը:

Չարակամութեան դաժաւարը կարող է կրկին ձեռք բերեան գալ— կամ որպէս նախանձ և կամ որպէս չարախնդացութիւն: Նախանձը կամենում է՝ ինչ որ ուրիշը իւր համար բարի է համարում, չստանայ. իսկ չարախնդացը՝ նենգախոհը՝ այն չարիքը, որից մի ուրիշը կամենում է ազատուել, չյաջողի— չարիքը, վտանգը չհեռանայ նրանից: Թէ կամքի այս կրկին տեսակ արտայայտութեանց եղանակը զգուելի, անդուրեկան է, կասկածել հարկաւոր չէ: Բայց բարոյական չափով կշռելիս՝ այս երեւոյթը աւելի է մեր արհամարհանքին արժանանում քան թէ նախանձը, որովհետեւ սա աւելի ստոր, աւելի նենգ է, ուստի և մենք նրան անուանում ենք սատանայական: Եւ ինչ զարմանք կլինի, երբ մի անհատի, որը չէ ցանկանում, որ իւր մերձաւորը վտանգից ազատուի, տմարդի անուանենք: Նոքա, որոնք այսպէս են մտածում, լիակատար իրաւունք ունին, որովհետեւ մի այդպիսի անձնաւորութիւն բացէ ի բաց հեռի է մարդասիրութիւնից: Հէնց դրա համար էլ Գեօթէն իւր Պաուստի մէջ չարի սկզբունքին՝ Մեֆիստոֆէլին այդպիսի տիպ է ներկայացնում (Պանդորայի տուփը):

II.

Բարեկ. սեպի ծագումը, բարեկ. մօտիւ չպիտի ունենայ:

Բարեկամութիւնը բառը բաղկացած է «բարի» և «կամք» բառերից, այսինքն մի կամք ցանկանում է մի երկրորդի բարին—սա նրա յատկանիշ կողմն է: Բարեկամութիւնը ցանկանում է միմիայն այն, որ իւր մերձաւորը բարութեան հանգիպի—ուրիշին ըստից ցանկանալն է լոկ նրա նպատակը: Եթէ այս բարիք ցանկացող կամքը մի որ և է ակնկալութիւն (մինին բարիք եմ կամենում, որովհետեւ նա էլ ինձ կարող է օգնել) ունենայ, այնժամանակ նա կորցնում է իւր իսկական արժէքը—էլ բարեկամութիւն ասած բանի վրայ խօսք չի կարող լինել, այլ մի ուրիշ բանի մասին: Այս կէտը մեզ առաջնորդում է դէպի բարեկամութեան յատկանիշ կողմը:

Բարեկամութիւնը պէտք է առանց մօտիւի լինի—նա ոչ մի ակնկալութիւն, ոչ մի շահ չպիտի որոնէ օտարին բարի ցանկանալու մէջ: Մաքուր բարեկամութիւնը ազատ է ամենայն մի մօտիւից. նոքա, որոնք նպատակ ունին այս կամ այն պատճառով իրան օտարի կամքին նուիրել, թէկուզ այդ արարքը չափից դուրս էլ գովելի լինի, այդպիսեաց վարմունքը մաքուր բարեկամութիւն չէ: Մեր կամքը օտարին նուիրելիս ոչ մի ակնկալութիւն չպիտի ունենանք, որովհետեւ հասկանութեան ոգին կարող է բարեկամութեան անբիծ գեղեցկութիւնը արատաւորել և նրա ճշմարտութիւնը կասկածի ենթարկել: Թէ ինչ շահ օտարին օգնելուց, թէ ինչ ակնկալութիւն կարող ենք ունենալ, դա պէտք է լիովին անծանօթ լինի մաքուր բարեկամութեանը: Եթէ մենք մինին օգնում ենք, իսկ դրա ետեւում մեր առանձին նպատակներն ունինք թագուցած, այնտեղ, այճ, կարելի է խօսել միմիայն առ և տուրի մասին, բայց ոչ երբէք բարեկամութեան (Ողորմած Աստուծոյ առաջը առակը):

Նոյնպէս և չարակամութիւնը մօտիւ չպիտի ունենայ: Դիցուք մէկը չէ կամենում, որ մի երկրորդը այս ինչ բա-

րուն հասնէ՝ այն մտօք, որ ինքն ստանայ, այն ժամանակ դա ոչ թէ չարակամութիւն պիտի համարել, այլ նախանձ, ընչաքաղցութիւն թերեւս յարմար լինի անուանել։ Այլ է չարակամութիւն—չարակամը չէ կամենում, որ մինը այն ինչ բարիքն ստանայ, թէև վերջինս ոչ մի արժէք չունի իրա համար։ Նա այդ չէ կամենում լսի նրա համար, որովհետև դրանով կամենում է ուրիշին անախորժ զգամունք պատճառել։ Այդպիսի անձնաւորութիւնը պատճառու է մի իր վիշրել, ոչնչացնել, քան թէ ուրիշին տալ—նա կամենում է ամեն ինչ կործանել, հիմն ի վեր տապալել՝ ինչ որ իւր նախագծին չէ համապատասխանում։ Մօտիւով գործած չարութիւնը գերադասելի է անմօտիւ չարութիւնից։

III.

Բարեկամութիւն եւ համակրութիւն։

Բարեկամութեան տեսիլն աւելի լաւ ըմբռնելու համար պէտք է զանազանութիւն անենք սրա և համակրութիւն կոչուած զգացմունքի մէջ, որը պատրաստ է իւրաքանչիւր լոպէ օտարի ուրախութեան կամ տրտմութեան վաղանցուկ կերպով թարգման լինել։ Չնայելով որ սրանք իրար շատ նման են, բայց և այնպէս մեծ տարբերութիւն կայ այդ երկուսի մէջ։

Համակրական զգացումն ասելով հասկանում ենք այն տխուր կամ ուրախ հոգեկան տրամադրութիւնը, որը ծագում է մեր մէջ, երբ մի օտարի մէջ նոյնպիսի զգացումն ենք նկատում և դա իւր զգացման եղանակով նման է վերջինին։ Այս տեսակ զգացումները մի տեսակ արտացոլումներ՝ հեռուողութիւններ են մի երկրորդի, ուրիշ խօսքով ասենք, դրանք օտար զգացումների ակամայ պատճեններ են։ Չարմանալին այն է, որ այս պատճէնաւոր զգացումները մի առ ժամանակ օտարի ցաւն ու ուրախութիւնը ոչ թէ օտար, այլ իրենց սեպհական են համարում։ Մինչև անգամ կարող է պատահել, որ այս

պատճենաւոր՝ համակրական զգացումը երբեմն աւելի զօրեղ լինել՝ քան թէ բնագիր զգացումն՝ նայելով թէ անհատը (համակրողը) ինչպիսի ներադային կազմուածք ունի — դիւրագգաց թէ բարեխառն. նայելով թէ նա իրան ինչպիսի տրամադրութեան մէջ է դնում (նա կարող է իւր մեռած սիրելիներին յիշել վերարտադրութեան օրէնքով), նայելով թէ նա ինչ երեւակայութեան տէր է:

Այս համառօտ տեղեկութիւնները արդէն բաւական են, որ մենք մի զանազանութիւն անենք համակրական և բարեկամական զգացումների մէջ. համակրականի ժամանակ հոգեկան վիճակները հաստատ չեն, տատանուող են, իսկ բարեկամականի ժամանակ բանիմաց, կայուն, հաստատ հոգեկան յարաբերութիւն է:

Աւելի որոշ պարզենք այս տարբերութիւնները:

1.

Համակրութիւնը ակամայ զգացումն է. — համակրական զգացումներն իսկապէս հոգւոյ ակամայ գրգիռներն են, որոնք աւելի ախտական (pathologisch) բնաւորութիւն ունին, հետեւաբար նրանք ազատութիւնից զուրկ են. Չափազանց ուրախութիւնը մեր մէջ ելեկտրական ցնցումներ կարող է յառաջացնել, այդպիսի դէպքում մենք անզօր ենք նրանց դիմադրելու. մարդս, առանց նկատելու՝ անգիտակցաբար մասնակից է լինում ուրիշի ուրախութեան, ուրիշի տրտմութեան: Բոլորովին այլ է բարեկամութեան ժամանակ — այստեղ կամքը գիտակցաբար է վճռում օտարի ուրախութեան և տրտմութեան մասնակցելու, այստեղ զգացմունքը կրքի աստիճան բարձրանալուց ազատ է: Այստեղ նկատում ենք զրգոռած զգացմունքներ, իսկ այստեղ՝ հանգիստ, խոհական մտածողութիւն:

2.

Համակրական զգացումն աղօս է. — համակրական զգացումները աղօտ են, պարզ, որոշ չեն նոցա պարունակութիւնը. Մարդս զգում է իրան մի դրութեան մէջ,

բայց անկարող է որոշակի բացատրելու, թէ դա ինչպէս է պատահում, ինչ գործողութիւններ են պատահում։ Բարեկամութիւնն՝ ընդհակառակը օտարի կամքը մեզ պարզ, մեկին կերպով է ներկայացնում—մենք գիտենք, թէ ինչից ստիպուած ենք մէկին օգնութեան ձեռք մեկնում։ Այստեղ՝ համակրականի ժամանակ մենք ազօտ զգացումն ունենք (ճիշտ չգիտենք, թէ նա ինչ է ուզում, ինչ էր պատճառը նրա տխրութեան—նա տխուր էր, մենք էլ տխրեցինք), իսկ այստեղ՝ բարեկամութեան ժամանակ հակառակն է։

3.

Համակրութիւնը աղբիւր է բարեկամութեան.—համակրութեան զգացմունքի ժամանակ մենք զանազանութիւն չենք անում մեր սեպհական և օտար զգացմունքի մէջ—նրանք կարծես մի լինեն։ Այդպիսի րօպէներում մարդու թէ ուրախութիւնը և թէ տրտմութիւնը վաղանցուկ է։ Միանգամայն այլ է բարեկամութեան ժամանակ—այստեղ նա մի տեսակ համոզումն, դատողութեան, մտածողութեան մի եղանակ է, կամքի յարաբերութեան մի ձև է և որպէս կամքի յարաբերութիւն, պահանջում է, որ յարաբերութիւն կազմող անդամները որոշ լինեն։ Այստեղ սեպհական և օտար կամքերը պէտք է զանազանուեն և չնայելով այս անձրպետին, այնուամենայնիւ սեպհական կամքը պէտք է լիակատար գիտակցութեամբ օտար կամքը իրան սեպհականէ, իւրացնէ՝ նախապէս գիտակցելով, որ այստեղ մի երկրորդ կամք ևս կայ։

Կարեկցութիւնը մեր զգացմունքն է, որ յառաջացել է օտարի ուրախ կամ տխուր մտապատկերներից, այսինքն օտարի ուրախութիւնն ու վիշտը պատճառ են եղել մեր մէջ այդպիսի զգացմունքների գոյանալուն—մենք զգում ենք ուրիշի հետ և ոչ ուրիշի համար։ Ենթադրենք թէ մի կամք իրան նուիրում է մի ուրիշ կամքի (օրինակ մինը ջուրն է ընկել, ես ուզում եմ նրան ազատել, գուցէ և ինքս էլ զոհուեմ)։ այստեղ, այո՛, կարելի է գովել գործը,

վարժուները գեղեցիկ է, բայց բարեկամութիւն ասած բանի վրայ մենք չենք կարող խօսել, որովհետեւ այստեղ կամքը խոհական կերպով չէ մտածել և այնպէս իրան օտարին նուիրել։ Սեպհական կամքն այստեղ այնպէս է ձուլուել օտար կամքի հետ, որ յարաբերութեան վրայ խօսելն անհնար է։

Բարեկամութիւնը և համակրութիւնը այսպիսի մեծ վհերով բաժանելուց ետոյ, մենք չպիտի մոռանանք և նրանց ներքին յարաբերութիւնը։ Համակրական զգացումն, այն, բարեկամութիւն չէ, բայց նրա կարապետն է, նա է այն բնական աղբիւրը, որտեղից բարեկամութիւնն է բղխում։

Համակրութեան զգացումները բարեկամութեան համար ուղեցոյցներ, առաջնորդներ են։ Նրանք մեր ուշադրութիւնը դարձնում են օտարի վիճակի վրայ, առաջնորդում են դէպի մեր մերձաւորի ներքինը և միջոց տալիս մեզ նրա վիճակը նկատելու։ Դրանով նոքա մեզ ասում են, թէ մենք ինչպէս պէտք է նրա հետ վարուենք, ինչպէս պիտի մեր կամքը նրան նուիրենք։ Համակրական զգացումն հաստատում է մարդուս մէջ մի տեսակ միաւորող կապ։ Բարեկամութիւնն այնժամանակ է ասպարէզ դալիս, հէնց որ համակրական զգացումը հանդարտել, նստել, գտուել է—հէնց որ ենթայականը՝ անձնականը դադարում է, սկսում է առարկայականը։ Քանի որ համակրական զգացումը գրգռուող դրութեան մէջ է, մարդս իրան ուրիշից չէ զանազանում, այն երկու կամքերը, որոնք բարեկամութեան համար յարաբերութեան անդամներ պիտի լինէին, դեռ ևս միաւորուած զուգուած են։ Մենք դեռ ևս նրանց պէտք է քաժանենք։ Այս բաժանումն տեղի է ունենում, երբ զգացմանց գրգիռները հանգստանում, դադարում են, երբ խոհական մտածողութիւնն է տեղի ունենում։ Այժմ միայն սկսում ենք ակամայ կերպով հարց տալ, թէ այդ ինչպէս պատահեց, որ մենք այգպիսի հոգեկան տրամադրութիւն ունեցանք—մարդս այստեղ գիւտ է անում, գտնում է, որ ոչ թէ սկզբնական, այլ աստուածացեալ կերպով է ուրախացել

կամ տրամել, թէ դա օտարի վիշտն ու ուրախութիւնն է եղել, որ մեզ այգպէս շարժել է։ Այստեղ հոգեկան տրամադրութիւնից (հոգեբանութիւնից) անցնում ենք դէպի մտածողականը (տրամաբանականը), գաղափարականը։ Այժմ միայն, երբ մեր սեպհական և օտարի կամքը որոշեցինք, պարզեցինք, դիտակցաբար ընտրութիւն արինք, վճռում ենք օտար կամքին նուիրել մեր կամքը՝ թէ ոչ։ Այսպէս մենք տեսնք, որ համակրական զգացումներից բարեկամութիւն կարող է յառաջանալ, բայց դրանից չպիտի հետևեցնել, թէ միայն այդտեղից — պիտի բղխէ բարեկամութիւնը։ Սովորական ընթացքից խոտորուող դէպքերը հետևեալներն են։—

ա.

Անգիսակցական բարեկամութիւն.— Կան անհատներ, որոց մէջ ջերմ կարեկցական զգացումն իսկոյն փոխւում, սառչում է, հէնց որ իմանում են, թէ այն կամքը, որին նուիրւում էին, ուրիշինն է, իրանցը չէ, թէ նրանք գրանից ոչինչ սպասելիք, ակնկալութիւն չեն կարող ունենալ, զորօրինակ հասկան, շահասէր անձինք։

բ.

Ստիպեալ բարեկամութիւն.— Կարող է նոյնպէս պատահել, որ գրգռուող համակրական զգացումն՝ առանց իւր ախտական բնասորութեան հասնելու, արդէն կամք դառնայ կամ կամքի կերպարանք ընդունի, որը ըստ երեւութին՝ արտաքուստ բարեկամութեան պատկեր կրէ, սակայն ոչ երբէք այդ իսկական անուան արժանի։ Օրինակ՝ ոմանք քնքոյշ, դիւրազգաց նեարդեր ունենալով, տեսան մի գթազգութիւն, իսկոյն զգացւում են և պատրաստականութիւն յայտնում օգնութեան ձեռը մեկնելու, գուցէ և նիւթական զոհաբերութիւն անելու։ Բայց այդ դրութիւնը երկար չէ տևում, այգպիսիք շուտով զղջում են, սակայն ետ կանգնել գթուարանում են և որովհետև խոտումն են արել, ուստի և օգնում են, բայց ոչ համոզմունքով

իրանց կամքի համաձայնութեամբ, այլ ստիպմամբ, որպէս զի այդ անել դրութիւնից մի կերպով ազատուեն, որպէս զի այդ անախորժ զգացումից, որը նրանց մէջ յառաջացաւ խօսք տալուց՝ դուրս գան, սա մաքուր բարեկամութեան դադափարին համաձայն չէ—նա ոչ թէ իւր մեղաւորին օգնեց, այլ իրան։ Այդպիսին կամենում է իւր անախորժ զգացումից, որը օտարի վիշտը յարուցեց նրա մէջ, ազատուել, յետոյ դուցէ զզջայ իւր տուածի համար—ափսոս փողս ու ժամանակս։

Գ.

Զար բարեկամութիւն.—Բարեկամական զգացումները երբեմն կարող է աւելի վատթար՝ վնասակար կերպարանք ստանալ—վաղանցուկ գրգիռները կարող են հակառակ ուղղութիւն ստանալ և չարակամութեան փոխարկուել։ Օրինակի համար—մէկին համակրեցի և իմ օգնութիւնը խոստացայ, բայց մի միջանկեալ գէպը պատահեց և կարեկցական զգացումները թշնամականի փոխարկուեցան—այժմ՝ բարեկամութեան փոխարէն չարակամութիւն եմ անում։

IV.

Բարեկամութեան ներքին՝ բացարձակ արժանաւորութիւնը.

Բարեկամութեան արժանիքը իւր դադափարի՝ իւր ներքինի մէջն է—նրա արժանաւորութիւնը անկախ է ամեն մի հանգամանքից։

1.

Բարեկամութեան ներքին գեղեցկութիւնը.—Բարեկամութեան ներքին գեղեցկութիւնը հէնց իւր դադափարի՝ իւր ներքինի և ոչ նրա արտաքին հետեւանքի մէջ փնտռելու է։ Այստեղ հարցը կայանում է լոկ դադափարական յարաբերութեան մէջ. ունինք այդ, այնժամանակ առանց ակնկալութեան մեր սեպհական կամքը իւրացնում է օտարինը՝ իրան նուիրում է նրան՝ ոչինչ սպասելիք չունենա-

լով: Նայն իսկ այն հանգամանքում, երբ առաջին անհատը չունի կարևոր պայմաններն ու միջոցները իւր մարդասէր միտքը, կամքը մի երկրորդին նուիրելու: Այստեղ թէև նրա բարի նպատակը չէ իրագործւում, այլ մնում է իբրև համեստ, քարի ցանկութիւն, այնուամենայնիւ բարեկամութիւնը իւր արժանաւորութիւնը չէ կորցնում—առաջին անհատի ցանկութիւնը մնում է միշտ որպէս մի գեղեցիկ միտք. նա միշտ և հանապաղ մեր գովասանքին է արժանանում: Իրա հակառակ՝ այն չարակամութիւնը, որ առանց մոտիւի, առանց պատճառի օտարի կամքը վանում, մերժում է, մնում է, միշտ զղուելի գործ—մենք այդ տեսակ կամքի եղանակը ոչ թէ չենք դուրս, այլ պախարակում, վատաբանում ենք: Այն, լով այդ ցանկութիւնը բաւական է մեզ այս կամ այն անհատին ճանաչելու, նրա կեղծ, սղտոր արիւնով լի սիրտը ստուգելու և մեր բարոյական վճիռը կարգալու:

Բարեկամութեան գեղեցիկութիւնը հէնց իրա մէջն է. կարելի չկայ, որ մի երկրորդը նրան գովաբանէ, նրա արժանիքների վրայ մատնանիշ լինի, թէկուզ նա անյայտ և անձանօթ մնալու էլ լինի և մինչև անգամ մեր արհամարհանքին արժանացած . . . այնուամենայնիւ նա մնում է գեղեցիկ: Անյայտ, անձանօթ բարեկամութիւնը նման է հովտի շուշանին, որը միշտ գեղեցիկ է, չնայելով որ նրան ոչ մի մարդկային աչք չէ տեսել, չնայելով որ ոչ մի համակրող ձեռք չէ շօշափել նրան:

2.

Անգգոյց բարեկամութիւն.—Այն անհատը, որին ես իմ կամքը նուիրում եմ, կարող է ուղիղ (արժանի) կամ սխալ (անարժան) լինել—իմ կամքը կարող է օտար կամքին բարի կամ չար հետեանքի հասցնել: Օրինակի համար մէկը մի կամք (B.) Եւնի, ես այդ կամքը (C.) սխալ եմ հասկացել փոխանակ ուղիղի (D.), ես իմ ընտրութեան մէջ կարող եմ սխալուել, հետեանքը կարող է դառն լինել, բայց ես ներքին կողմով ազատ եմ—բարե-

կամութեան գաղափարը չէ շեղուել իւր նպատակից: Եթէ այստեղ մի հանգամանք կայ, որ աչքի է ընկնում, որը մեր ոչ հաւանութեանն է արժանանում, դա ոչ թէ բարեկամութեան, այլ կատարելութեան տեսիլն է: Սխալն այնտեղ է, որ մենք այդ կամքը կատարելութեան տեսլի չափով չենք կշռել, մենք այստեղ անտարբեր ենք եղել՝ թէ այն անհատը, որին մենք օգնեցինք, իսկապէս դրան արժանի էր՝ թէ ոչ (մի ազգատի ողորմութիւն տուինք, առանց իմանալու նրա ով լինելը—դիցուք սրիկայի մէկն էր, նա այդ փողով խմում, հարբում է և մարդ է սպանում): Այստեղ բարեկամութեան տեսիլը, ըստ իւր գաղափարի, մնում է գեղեցիկ, իսկ կատարելութեան տեսլի նկատողութեամբ նա մեր պարսաւանքին է արժանանում:

3.

Մաքուր բարեկամութիւն.—Այստեղ պէտք է առանձնապէս շեշտել, որ բարեկամութեան արժանիքն միանգամայն անկախ է իւր պատուանդանից—բարեկամութեան արժանիքը հարց չէ դնում թէ այս կամ այն անհատը՝ կամքը, որին նուիրուած էր, արժանի է դրան թէ ոչ, այս կամ այն արժանատւորութիւնն ունի թէ ոչ: Նա իւր արժանիքը դարձեալ կպահի, թէկուզ ստացողը՝ երկրորդ անհատը նոյն իսկ դրան անարժան լինէր:

Բազմիցս կրկնուել է, որ այստեղ հարցը նրանումն է, թէ բարեկամութեան տեսիլը ոչինչ ակնկալութիւն չպիտի ունենայ, այստեղ անշահասէր զգացումն է դեր խաղացողը: Ըստ այսմ և ամենափոքր սէրը, եթէ նա մաքուր է, առանց ուշք դարձնելու նրա քանակի վրայ, ամենայն մի հանգամանքում կարող է գովասանքի արժանանալ—այրի կինը մի լուծա տուեց, բայց ամենից բարձր գնահատուեց, որովհետեւ մաքուր զգացմունքից էր բղխել նրա տուրքը: Այո, յաճախ երևան են գալիս, հէնց ամենափոքր արտայայտութեանց եղանակի մէջ հոգւոյ աղնուութիւնը և որբութիւնը, որոնք սիրոյ հիմն են կաղմում: Կարող է պատահել, որ մի կամք, որ սէր է

պարունակում իւր մէջ մերձաւորի համար, բայց զոհ է պահանջում (մարդարէն գուշակում է դալոց վտանգը ժողովրդի համար, զգուշացնում նրան, ինքը դրա համար հալածւում), այնժամանակ առաջին անհատի արժանիքն աւելի ևս բարձրանում է, որովհետեւ այս դէպքում նրան դուրս է ոչ թէ միայն բարեկամութեան տեսիլը, այլ և ներքին ազատութիւնը, նրա հերոսական գործի համար ձայն է բարձրացնում նաեւ կատարելութեան տեսիլը:

Մի հարց, որ դուցէ օտարոտի թուայ, հարկաւոր է պարզել—այն անհատը, որին մենք մեր կամքը նուիրում ենք, արդե՞ծք արժանի է դրան՝ թէ ոչ: Եթէ այսպիսի հարց առաջարկուի, դրանով արդէն մեր յարաբերութիւնը հիմնովին փոխած կլինինք: Դրանով արդէն բարեկամութեանը մօտիւ ենք գնում, իսկ մենք շատ վաղ ենք շեշտել, որ մաքուր բարեկամութիւնը մօտիւ չունի: Եթէ ես մէկին բարի կամենայի նրա համար, որ նա դրան արժանի է, այդ կլինէր հատուցումս, վարձատրութիւն և ոչ սէր: Մաքուր, անարատ, անքիժ սէրը ծեղոքում ոչ կշիռք եւ ոչ չափ ունի: Նա վաճառականական հաշիւներ չգիտէ. նա բաժանում է իւր սէրն ամենին՝ առանց հարցնելու նրանց ով լինելը: Քրիստոս մարդոց իւր սէրը հաւատար էր բաժանում—և՛ հրէին, և՛ հեթանոսին, և՛ արուին, և՛ իգին—նա դրա համար յանձն առաւ Գողգոթա բարձրա՝նալ, առանց հարց տալու՝ թէ նոքա, որոց նա իւր սէրը նուիրել էր, արժանի էին դրան թէ ոչ: Մենք էլի մի անգամ կարող ենք կրկնել—եթէ մեր սէրը անարժանին ևս տալու լինինք, բարեկամութեան տեսիլը դարձեալ գեղեցիկ է մնում: Թէեւ սա այսպէս է, բայց և այնպէս կեանքի մէջ մարդոց գործերը բարոյական չափով կշռելիս՝ չպիտի մոռանանք և այն, որ մի որոշ զանազանութիւն անում ենք՝ թէ որպիսի անհատի, ում, երբ և ինչ հանգամանքներում պէտք է մեր կամքը նուիրենք: Նայելով թէ մարդս որ դադափարով է չափում իւր մերձաւորին, կարելի է մի որոշ հասկացողութիւն կազմել նրա բարոյական զարգացման մասին:

V.

Ինչ ձեւերով կարող է բարեկամութիւնը արժայատուել:

Եթէ ի նկատի առնենք այն հարցը, թէ ներքին ազատութիւնը բարեկամութեան հետ յարաբերութիւն ունի, ստիպուած ենք մեր առաջարկած հարցին կրկին ձեռն պատասխանել — դրական, երբ օտարի ցանկութիւնն ընդունում ենք և քաջատաղան, երբ մերժում ենք: Մերժումը յառաջանում է օտարին բարի ցանկանալու համար: Այն, բարեկամութիւնը իրաւունք ունի նաեւ օտարի ցանկութիւնը մերժելու, ըստ որում կարող է այնպիսի դէպք պատահել, որ անհատը օխալ կամեցողութիւն ունի և դրան ի կատար ածելը մեծամեծ վնասներ կարող է յառաջ բերել երկրորդ անհատի համար: Եթէ բարեկամութիւնը գիտէ, որ այդպիսի օխալ հետեւանքների կարող են յառաջ գալ, նա այն ժամանակ ոչ թէ օգնում, այլ աշխատում է խանգարել նրա երևան դալը՝ ի հարկէ յօգուտ իւր մերձաւորի: Մաքուր բարեկամութիւնը ոչ թէ իւր մերձաւորի բազմական բաղդաւորութիւնն ի նկատի ունի, այլ նրա ամբողջ կեանքը: Եթէ պատահի մեր մերձաւորը՝ ըստ երևութին բարի ձգտումներ ունենայ, բայց իրօք, ապագայում նրան վնաս կարող է բերել, այն ժամանակ մաքուր բարեկամութիւնն իրան պարտք է համարում ոչ թէ միայն օգնութիւնը նրան ղլանալու, այլ և նրա ցանկութիւնները խանգարելու: Թերեւս ոմանք ասեն, թէ մերձաւորի կամքը խզելով, ժխտելով չարակամութիւն ենք անում: Սխալ կլինէր մի այդպիսի կարծիք յայտնելը, որովհետեւ մենք ասել ենք, որ չարակամութեան յատկանիշ կողմն այն է, որ նա մօտիւ ունէ, իսկ մեր կամեցածը զուրկ է մօտիւից, եթէ մեր արարքի մէջ մի մօտիւ կայ, այդ մեր մերձաւորի բաղդաւորութիւնն է:

Այս տեսակ կարեկցութիւն դէպի մերձաւորը կոչւում է դաստիարակչական սէր, որը վերապահուած է ծնողների և ուսուցիչների: Այս օրէնքը ոչ թէ միայն անչափահասների, այլ և բազմիցս չափահասների, այլ և մեր-

ձաւոր բարեկամներ լիւրջ ևս գործ է դրւում — այս տեսակ հանգամանքներում, մարդասիրական ոգուց դուրսւած, մարդս իւր սիրելիներին զգուշացնում է, երբեմն կծու նկատողութիւններ անելով:

Ասածներիցս կարելի է հետեցնել — հէնց որ մենք բարեկամութեան հետ դաշնակցում ենք ներքին ազատութիւնը, բաղմիցս կարող ենք մեր մերձաւորին՝ երկրորդ անգամին, որին մեր կամքը նուիրելու պատրաստ էինք, յանդիմանել: Դրա համար մի կենդանի օրինակ է անմիտ ծնողների, այսպէս կոչուած «կապկական սէրը», որոնք սովոր են իրանց որդուց անմիտ պահանջները կատարել՝ առանց ի նկատի ունենալու նրա սխալ և դառն հետեւանքները:

Կապկի սիրով վարւողները կրկին ձեռով մեր ոչ հաւանութեանն են արժանանում — առաջին որ այդ տեսակ սէրը հիւանդութիւն է — նա զուրկ է ինքնուրոյն, ազատ սիրուց և երկրորդ՝ կատարելութեան տեսլով չափելիս՝ երևում է կամքի թուլութիւնը, կարճատեսութիւնը: Ո՛րքան այդպիսի կարճատես ծնողներ կան, որոնք միայն ներկան ի նկատի ունին, ապագան բացարձակ մոռացութեան են տալիս — այո՛, ներկան միայն, որը այնքան թշուառ և դառն հետեւանքներ է պատրաստում տալաբայում անփորձ մարդու համար: Այդպիսիք մտքից էլ չեն անցկացնում, որ այդ ամենի հետեւնքը իրանք սիրելիները մի օր պիտի տուժեն: Սրա համար ևս ազգային առածն ասում է, «Հայրերը ժուռը կերան, բայց որդուց ատամներն առան»: Այդպիսիք չեն կամենում իրանց մի փոքրիկ նեղութիւն տալ և որդուց համար ապագայ ծանր թշուառութիւններ են պատրաստում — ով չէ մերժում սիրելիների սխալ ցանկութիւնները, նրանց համար թշուառութիւններ է պատրաստում:

VI.

Ձի՞ կարելի բարեկամութեան տեսիլը ներքին ազատութիւնով ձեռք բերել.

Ձի՞ կարելի արդեօք բարեկամութիւնը ներքին ազատութիւնով ձեռք բերել—բաւական չէ՞ մեր տեսութիւնը բարեկամութեան գեղեցկութիւնը ձեռք բերելու համար. բաւական չէ, որ մենք ներքին ազատութեան տեսութիւնն ընդունենք և սպասենք, որ նրա հետեանքը լինի բարեկամութեան գեղեցկութիւնը: Պրա պատասխանը քաջասական է կրկին պատճառով—Հոգեբանական և քաղաքական տեսակէտով:

Հոգեբանական տեսակէտ.

Հոգեբանական տեսակէտից անկարելի է, որովհետեւ զանազան անհատներ տարբեր կազմուած ունենալով՝ տրամագրուած են զանազան ձևով արտայայտել բարեկամութիւնը—մինը (օրինակ կինը, կրթուած անձն) որ համեմատաբար զգայուն նեարդեր ունի, դիւրագգած սրտի տէր է, ընդունակ է աւելի շուտով իւր զգացմունքները դէպի բարեկամութիւն ուղղել՝ քան թէ դրա հակառակ կազմուածք ունեցողը: Վայրենին, ժեռ սրտի տէր անձինքը անտարբեր կերպով նայաւմ, անցնում են օգնութեան կարօտ մերձաւորից, այն ինչ այդպիսեաց տեսքն անգամ, բաւական էր դէպի բարին շարժելու վերը յիշած մարդուն: Չմոռանանք և այն, որ համակրական զգացումները մի մի կամուրջներ են բարեկամութեան համար, հետեալքար մեր նկարագրած երկու տիպերը տարբեր կերպով ընդունակ են իրանց նեարդերը դէպի համակրութիւն շարժելու: Կարճ ասենք՝ մարդոց մէջ կան տաք և սառն զգացմունքի բնաւորութիւններ—մէկին խօսքն անգամ աւելորդ է, իսկ միւսին շարժելու համար բարոյական զէնքի դիմելու ստիպուած ենք:

Բարոյական տեսակէտ:

Բարոյական տեսակէտից աւելի դժուարանում է հարցը:—Մենք ասացինք որ բարեկամութիւնը ոչ մի մօտիւ չպիտի ունենայ, այժմ եթէ մինը միւսին նրա համար է բարիք ցանկանում, որպէս զի իրան բարոյական հրամայականից ազատէ, այսինքն իւր արածը բարոյական հրամայականով փոխարինէ, ասել է թէ նրա բարեկամութիւնն արդէն մօտիւ ունի: Այստեղ գործողի բարոյական նպատակն այն չէ, որ ուրիշին լաւութիւն անէ, այլ՝ իւր գործը հրապարակի վրայ դնեն, գովեն և փառաբանեն, գուցէ և ինքը իւր եսի առաջ դուր դայ: Սկզբունքով ներքին ազատութիւնը և բարեկամութիւնն իրար ծածկում են՝ չեն հակառակում:

Արտաքոյ կարգի սրամտութիւն է հարկաւոր այս կէտը աւելի պարզելու համար—եթէ մէկը մի բան, որ պիտի անէր, բայց չէ արել, այս խնդիրը մատնանիշ է է անում գէպի իրաւանց և հատուցման տեսիլն, որոնք անհատին գէպի իւր պարտաւորութիւնն են հրաւիրում, իսկ բարեկամութիւնը նոյն հանգամանքում յիշելով միայն չէ բաւականանում, զործք է պահանջում—առաջինը յենում է պարտաւորութեան վրայ, իսկ երկրորդը՝ առաքինութեան գաղափարի մօտ է միայն դադար առնում: Բարեկամութեան համար մօտիւ չկայ, պարտաւորութիւնից ստիպուած բարեկամութիւնը մաքուր բարեկամութիւն չէ: Պարտաւորութեան գաղափարը, որից ծնում է բարեկամութիւնը, ինչպէս նոյն պարտաւորութիւնը իրաւանց և հատուցման համար, ծնող կարող է համարուել: «Արգելել» ասած բանդ անծանօթ է բարեկամութեան, նա ազատ է հոգւոյ և մտքի ամեն մի շարժողութեան ժամանակ և որքան նա ազատ է, անխառն է օտար ազդեցութիւնից, նոյնքան գեղեցիկ է: Սրա համար ևս այն սիրով լի, կարեկցական կայծերը, որոնք սկսում են ծնել անհատի մէջ, հոգատար ձեռքերի են կարօտ, որպէսի զի ծլեն, ծաղկեն, սա մի գանձ է, որին մենք խնամքով պիտի վերաբերուենք,

որովհետեւ գրանցից են ծնում մաքուր բարեկամութեան սկզբունքները:

Եթէ մեզ անկարելի եղաւ օւղղակի տեսութեան հետեանքից բարեկամութեան գեղեցկութիւն յառաջ բերել, աշխատենք գտնէ երկրորդական ճանապարհով, որ տեսութիւնը կամաց-կամաց օժանդակէ բարեկամութեան գեղեցկութեան աճելուն, զարգանալուն: Տեսութեան օժանդակութիւնը կարող է նրա մէջ կայանալ, որ նա այն բոլոր միջոցները և հանգամանքները, որոնք բարեկամութեան բարգաւաճման նպաստել կարող են, յառաջ բերէ: Դրա հակառակ՝ այն ինչ որ այդ զարգացման խթան կարող է լինել, հեռացնել և արգելել: Այդ նպատակի համար որպէս միջոցներ հետեւեալ երեք հանգամանքները կարող են ծառայել:

1.

Տեսութեան պաշտօնը.— Թող ամենայն ոք զգուշութեամբ հսկէ իւր ներքինը և թոյլ չտայ ոչ մի նախանձօտ կամ չար միտք իւր մէջ գոյանայ և եթէ այդպիսի բան յառաջ է եկել, աշխատէ իսկոյն սաղմի մէջ չորացնել («եթէ ավ ձեռն քո զայթակդեցուցանէ զքեզ, հաւ զնա և ի բաց ընկեա»): Դրա հակառակ՝ աշխատելու է որ համակրական զգացումները, որոնք կարեկցութիւն են ծնեցնում մարդուս մէջ, աճեցնել և զօրացնել:

2.

«Սիրեցէ՛ք զթեցնամիս ձեր».— Առօրեայ կեանքի շրջանում, երբ յարաբերութիւն ենք ունենում ուրիշներին հետ, պէտք է մեր ուշադրութիւնը դարձնենք նրա բնաւորութեան բարի կողմերի վրայ, իսկ եթէ նրա մէջ մի վատ կողմ ևս նկատեցինք, պէտք է մի այսպիսի հարց առաջարկել.— Եթէ այդ անհատը չունի արգեճք լաւ, քարի կողմեր ևս, որոնք ընդունակ լինին նրա վատ կողմերը ծածկելու: Մի այդպիսի վարուեցողութեան հետեանքը այն կլինի, որ մեր մէջ կարող են նոր զգացումներ յառաջ

գալ—մենք կարող ենք երկրորդ անհատի մէջ այնպիսի կողմեր գտնել, որոնք մեր նախկին հակակրական զգացումները համակրանքի փոխեն:

3.

«Բարի արարէք ասելեաց ձերոց».—Թո՛ղ իւրաքանչիւր որ սովորութիւն անէ իւր համար՝ պատրաստակամ լինելու—իրեն վարժել ուրիշին քարի առնելու մէջ: Այդ բարի առնելը կարող է մի կամուրջ լինել դէպի քարեկամութիւն: Սա մի տեսակ նախապատրաստութիւն է, որով մեզ վարժում ենք ազդեաց քարեկամութեան համար: Այո՛, սա վարժութիւն է նոյն իսկ բարոյական տակտի համար: Եթէ մենք այդպէս չկարծենք մեզ, դուցէ շատ ներքին պատերազմ ունենալուց ետոյ՝ կարող կ'լինէինք բարին և գեղեցիկը գործել և վերջապէս սա կդառնայ մեզ համար մի պահանջ ուրիշներին միշտ բաղտաւոր տեսնելու, մեր օգնութիւնը նրանց բաղտաւորութեան համար չմերժելու: Սակայն այդ դեռ բոլորը չէ ինչ որ բարի առնելուց կարող է յառաջ գալ: Այստեղ մի ազնիւ կապ, յարաբերութիւն է յառաջ գալիս տուողի և ընդունողի մէջ: Բարեկամութիւն վայելողը, որ ամենեւին յոյս չունէր այդքանին, սկսում է մօտենալ իւր բարերարին, կապում է նրա հետ և ուշադրում է իւր բարերարին գութեկան վարմունքներ ցոյց տալ—այո՛, նոյն իսկ կարող է պատահել, որ քարասրտի մէկը իւր կոշտ զգացումները փոխէ, վերածէ ողնիւ, մարդասիրական զգացումների: Ամենայն որ ակամայ սկսում է սիրել նրանց, ովքեր իրան սիրում են: Սէրը ծնում է սէր, ինչպէս և ատելութիւնը՝ ատելութիւն: Այս ամենի հետեանքն այն է լինում, որ մենք վերջ ի վերջոյ մեր մերձաւորի մէջ քարեկամական զգացումներ յառաջացրինք: Եթէ մենք առաջ պարտաւորութիւնից ստիպուած բարի էինք առնում—մէկը մեզ սիրում էր, մենք էլ պարտք էինք համարում նրան սիրել, մի տեսակ փոխարինութիւն տնել, այժմ, երբ մենք վարժել ենք մեզ բարիք առնելու մէջ, մեր սրտի ցանկութեամբ

համոզմամբ ենք գործում — այս վերջին գործողութիւնը միայն բարեկամութիւն կոչուելու իրաւունք ունի:

VII.

Բարեկամութեան տեսլի հրամայականը:

Ե՞րբ է բարեկամութեան տեսիլը զործնական կերպով ասպարէզ գալիս, ինչ հանգամանքներում նա ստիպւում է զէնքի դիմել՝ պահանջել, հրամայել:

Պահանջի, հրամայականի կարիք այն ժամանակ է զգացւում, երբ մի անհաճոյ յարաբերութիւն ենք նկատում այնտեղ, ուր չարականութիւն է երևան եկել, որովհետև հրամայականները սովորաբար այն ժամանակն են ծագում, երբ մի բացարձակ անդուրեկան վճիռ է յառաջ եկել, Գուցէ առարկուի, թէ բարեկամութեան քաջակայութիւնը արդէն անդուրեկան բոլոր է: Դրա պատասխանը քաջասական է:

Այս երևոյթը կարելի է նկատել կամքի յարաբերութիւն կազմող անդամների բնաւորութիւնից: Հարցը նրա մէջն է կայանում, առաջին կամքը երկրորդին իւր ցանկութիւնը ակնկալութեան՝ թէ ոչ ակնկալութեան յուսով է նուիրում: Առաջին դիպուածը դուրեկան, իսկ երկրորդը՝ ոչ դուրեկան է: Կամքի չէզոք դիրքը երկրորդի վերաբերութեամբ ոչ հաճոյ և ոչ անհաճոյ է — ոչ իւրացումն է և ոչ վանումն, ժխտումն — էստէտիկական լեզուով ասենք՝ նա անտարբեր չէզոք է (indifferent), քանի որ միայնակ է, քանի որ մի երկրորդ անդամի հետ յարաբերութիւն չունի:

Երբ մենք մի ուրիշ տեսիլ ևս՝ մանաւանդ կատարելութիւնը մեզ օգնական ենք վերցնում արժանին և պակաս արժանին գնահատելու, խնդիրը այլ կերպարանք է ստանում: Կատարելութեան տեսիլը կամքի բազմակողմանութիւն է պահանջում, իսկ ուր բարեկամութիւն (երկու կամք — բազմակողմանի և ոչ մի կամք) չկայ, ասել է թէ այնտեղ կամքի էական մասը, գլխաւորը պակասում է և հէնց այդ պակասութիւնը, թերութիւնը անդուրեկան է,

սա մի դատարկութիւն է, որ ամբողջ կեանքի ընթացքում նկատելի կմնայ։ Այս տեսութեամբ ամենայն մի թերութիւն, ամեն մի կիսատ, ամեն մի ոչ ամբողջ դուրեկան չէ։ Օրինակի համար—խնչի նման կլինէր, եթէ մի հոյակապ պալատ կառուցանէինք առանց պատուհանների կամ դռների (թերութիւն), կամ մի ոտանաւոր գրէինք առանց տաղաչափութեան . . . : Եթէ պատուհանների, դռների թերութիւնը չէնքի ամբողջութեան վնասում է, արժէքը կտրցնում է, ուր մնաց մի բանաւոր կեանքի շինութիւնը, որ անհամեմատ բարձր է—մի յատկութիւն, ինչպիսին բարեկամութիւնն է, նրան ներկայացնող կնիքը, պակասում է—միթէ՞ այդ տեսակ մարդը մեզ պէտք է դուր դարձնուի։ Այդ ասել է թէ մարդու հոգու ամենաազնիւ թերթը Tabula rasa է դարձել—ուստի և այն անհատը, որ զուրկ է այդ յատկութիւնից, կորցնում է իւր ամբողջութեան նշանակութիւնը—նա կոտորակ մարդ է։

Թէ ինչ քանակ բարեկամութեան այս կամ այն անհատից պահանջել, այդ կախուած է այն չափից, որով մենք անհատին չափում ենք։ Նայելով թէ մարդս ինչ աստիճանի կրթութեան տէր է, նոյնքան և պահանջ կուրենանք։ Մի այս աստիճանի տէր անհատից պահանջում է դիցուք մի որ և է աստիճանի բարեկամութիւն և եթէ նա այդ չունի, նրան անուանում ենք անկատար, նա իւր նմաններից ետ է մնացել։

Որքան մարդս զարգացած, դատտիրակուած է, այնքան էլ մարդասիրութիւն ենք պահանջում նրանից—«որում շատ տուաւ, շատ խնդրեսցի ի նմանէ»։ Եթէ այդ զարգացած անձի վարմունքների մէջ համապատասխան աստիճանի մարդասիրութիւն չենք նկատում, նա նոյն աստիճանով էլ մեր ոչ հաւանութիւնն է չարժում, ուրեմն որին և նոյնքան զօրեղ հրամայականի արժանի։

Բայց ոչ միշտ բարեկամութիւնը բաւականանում է այդ միջին չափով, նա երբեմն իրաւունք ունի այդ չափը մեծացնել—ծնողները որդկերանցից աւելի են պահանջում քան օտարից, այս յարաբերութեան մէջ նաև քոյր և

եղբայր, մարդ ու կին, ուսուցիչ և աշակերտ Ուր մի այդպիսի քնքոյշ յարաբերութեան կապ կայ, իրաւունք կայ աւելին պահանջելու, այսպիսի հանգամանքներում պիտի ուշադիր լինինք գէպի երկրորդի բարին: Ուր պահւում է մեր պահանջած բարեկամութեան քարձը չափը, այնտեղ անդուրեկանութիւնը զգալի է լինում, իսկ եթէ միջին չափ բարեկամութիւնը ևս բացակայում է, որը ամեն մի օտար անհատ ևս պարտաւոր է ունենալու, այստեղ աւելի է սրւում մեր անհաճոյ զգացման չափը: Այստեղ բարեկամութեան տեսիլը սրտմտում է, հանում է սուրը պատենից և հրաւիրում է պարտազանցին ճանաչել իւր պարտաւորութիւնը:

Սահակ ա. Բհ. Սահակեանց.

Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Ժ Գ Ր Ք Ե Ր *

1. Начальная русск. Хрестоматія для Армянъ 2-ая книжка. Աշխատասիրեց Սեդրաք Մանգինեան, Թիֆլիս, 1907. գինն է 75 կ.
2. Ն. Տէր-Ղևոնդեան. Մայրենի լեզու առաջին տարի. Այբբենարան և սկզբնական ընթերցարան մանուկների համար. 37 տպագր. Թիֆլիս, 1908. գինն է 20 կ., գումարով 13 կ.
3. Տնտեսական և կրթական տեղեկագիրը 1905/6 թ. Նոր Ջուղայի տղայոց կենդրոնական, Քէզրդ-Քանանեան և օրիորդաց Ա. Կատարինեան ազգային դպրոցների. Նոր Ջուղա, 1907 թ.
4. Die Sprache der Armenischen Zigeuner, von Franz Nikolaus Finck, Записки Имп. Акад. Наукъ Т. VIII. № 5 С. Петербурга. 1907, цѣна 1 руб.
5. Die Grundzüge des Armenisch—Zigeunerischen Sprachbaus

* Ստացուած դրրերի մասին այսուհետեւ կանոնաւոր կերպով դրախտութիւններ կգրուին.